

«ВОДИЙНОМА»

(Тарихий мерос)

Ижтимоий-тарихий, илмий ва оммабоп журнал
2021 йил №3 (22)

Муассис: «Мерос» халқаро илмий-амалий
экспедиция жамоат фонди

Ҳамкоримиз: Андижон давлат университети

Бош муҳаррир:

Рустамбек Шамсутдинов

Бош муҳаррир ўринбосари:

Абдулла Шаропов

Таҳрир ҳайъати:

Ақромжон Юлдашев – б.ф.д., профессор

Абдулла Расулов – т.ф.д., профессор

Жамшид Жўразода – т.ф.д., профессор

Мамбет Қойгелдиев – т.ф.д., академик

Муҳаммаджон Алихожиев – т.ф.н., доцент

Минҳожиддин Ҳожиматов – Республика Маънавият

ва маърифат маркази раҳбари

Мирсодиқ Исҳоқов – т.ф.д., профессор

Наим Каримов – ф.ф.д., академик

Нурмонжон Фафуров – т.ф.д., профессор

Ташманбет Кененсариев – т.ф.д., профессор

Улуғбек Абдуллаев – т.ф.д., профессор

Шухрат Ризаев – ф.ф.н., доцент

Масъул котиб:

Шухрат Қаҳҳоров

Техник муҳаррир:

Дилшодбек Хомидов

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлиги
томонидан 2018 йил 5 июнда № 0975 рақам
билан рўйхатга олинган.

Нашр индекси: 170112

Нашр учун масъул: Р.Т.Шамсутдинов

Таҳририят манзили: 170100, Андижон шаҳри
Университет кўчаси 129-уй.

Телефон: (99890) 253-26-32

Факс: (99874) 223-83-52.

Почта: vodiynoma@mail.ru

Босишга рухсат этилди: 29.11.2021 й
Қоғоз бичими 60x84 1/8, Босма тобоғи: 13,5
Офсет босма. Офсет қоғози. Адади: 400 дона.

Баҳоси келишилган нарҳда. Буюртма № 75

Чоп этилган мақолаларда билдирилган фикр-
мулоҳазалар таҳририят нўқтаи назарига мос
келмаслиги мумкин. Келтирилган факт ва
рақамларнинг аниқ ва холислиги учун муаллиф
жавобгар ҳисобланади.

Муқова дизайни ва оригинал макет

«Akademnashr NMM» МЧЖ томонидан тайёрланган.

«Akademnashr» МЧЖ босмаҳонасида чоп этилди.

Тошкент шаҳри, Чилонзор тумани, Сўгалли ота
кўчаси 5-уй.

Журнал Ўзбекистон Республикаси Вазирлар
Маҳкамаси ҳузуридаги Олий Аттестация
Комиссияси раёсатининг 2017 йил 29 мартдаги
239/5-сонли қарори билан Тарих фанлари бўйича
илмий журналлар рўйхатига киритилган.

МУНДАРИЖА

БОШ МУҲАРРИР МИНБАРИ

Буюк Чўлпонни тергов қилиш ҳақидаги ҳужжатлар, Чўлпон ва жаҳон	2
Чўлпон ва жаҳон мавзуси бўйича тадқиқотчи	
Хайрулло Исматуллонинг меросидан айрим лавҳалар	22
Доктор Боймирза Ҳайит асарларида Чўлпон	28

ЖАДИДЧИЛИК ҲАРАКАТИ ФИДОЙИЛАРИ ТАРИХИДАН

Америкада Чўлпоншунослик	32
--------------------------------	----

Д. Куронов

Чўлпоннинг янги ўзбек адабиётининг шаклланишида

тутган ўрни ҳақида	34
--------------------------	----

С. Иноятов

Абдулҳамид Чўлпон Бухорода	38
----------------------------------	----

ЎРТА АСРЛАР ДАВРИ

Т.Ф.Ҳасанбоев

Абдуллахон II ҳукмдорлиги даврида Жиззах воҳаси	50
---	----

А.Б. Мусаев

Бухоро ва Қозоқ хонлиги ўртасидаги сиёсий муносабатларда

Фарғона водийсининг ўрни (XVII асрнинг биринчи ярми)	54
--	----

РОССИЯ ИМПЕРИЯСИ ВА СОВЕТ МУСТАМЛАКАЧИЛИГИ ДАВРИ

О.Р. Рашидов

Ўзбекистонда большевиклар миллий сиёсатидаги тил ва

ёзув масаласи	62
---------------------	----

Р.Т. Шамсутдинов, Д.И. Хомидов

Репрессия интеллигенции в годы войны (1941 – 1945)

(документы и материалы)	67
-------------------------------	----

Р.Т. Шамсутдинов, Д.И. Хомидов

Қатағон қилинганларни реабилитация қилиш тарихидан.

Ҳужжатлар ва материаллар	80
--------------------------------	----

ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚИНИНГ ФАШИЗМ УСТИДАН ҚОЗОНЛАН ҒАЛАБАГА ҚЎШГАН ҲИССАСИ

Иккинчи жаҳон урушида асир тушган ўзбекистонликлар ҳаётидан

айрим лавҳалар	82
----------------------	----

ЎРТА ОСИЁ ХАЛҚЛАРИ ДЎСТЛИГИ ТАРИХИДАН

П.Собиров

Ўзбек ва қирғиз халқлари дўстлигидан кичик бир лавҳа Фарғона

водийсида Қирғизистон спортининг ривожланиши ҳақида хотиралар	93
---	----

ТАНҚИД ВА ТАҚРИЗ

Б. Тожибоев

Шермуҳаммадбек жасорати ёхуд истиқлол йўлида

курашган қўрбошилар	102
---------------------------	-----

М. Койгелдиев, Р.Р. Шамсутдинов, М.О. Алихожиев

«Книга памяти жертв репрессий в Андижанской области» – как

исторический источник	104
-----------------------------	-----

М. Саидхонов

Ғалаба боғига виртуал сайр	107
----------------------------------	-----

АБДУЛҲАМИД ЧЎЛПОН БУХОРОДА

С.Иноятов

**Сулаймонжон Иноятов,
тарих фанлари доктори,
профессор**

Бугунги Янги Ўзбекистонимизда озодлик ва эрк, тенглик ва адолат куйчиси, эркпарвар, инсонпарвар ва ватанпарвар адиб, шоир, драматург, журналист, муҳаррир, публицист Абдулҳамид Сулаймон ўғли Чўлпон (1897 – 1938) ижоди ва фаолиятини илмий тадқиқ қилишга катта эътибор берилмоқда.

Мустақилликнинг биринчи йили – 1991 йилда Чўлпонга Алишер Навоий номидаги Давлат мукофоти берилди. 1997 йилда Абдулҳамид Сулаймон ўғлининг 100 йиллик юбилеи республикамизда тантанали равишда нишонланди. Ўша йили пойтахт Тошкентда «Шарқ халқларининг миллий уйғониши ва Чўлпон ижодиёти» мавзусида симпозиум ўтказилди. Ижодкорнинг она шаҳри Андижонда Чўлпон номидаги боғ, уй музейи мавжуд, унга ёдгорлик ҳайкали ҳам ўрнатилган.

Чўлпон ва унинг ижоди совет мустабид тузуми даврида ўрганилиши тақиқланган соҳа эди. Шунга қарамай, XX асрнинг 60 – 70-йилларида Туркиядаги миллатдошларимиз, Анқара университети профессорлари Аҳмаджон Ўқой ва Иброҳим Ёрқинлар у ҳақда илмий мақолалар эълон қилдилар. Олмониялик доктор Боймирза Ҳайит ўзининг «Туркистонда ўлдирилган турк шоирлари» китобини А.Фитрат ва А.Чўлпон ижодига бағишлади. Америкалик ўзбек Эргаш Шермат Булоқбоши «Гуллар макони» шеърий тўпламида «Чўлпон», «Чўлпон юлдузига» каби

шеърларини эълон қилди.¹ Ҳатто Иккинчи жаҳон уруши йилларида Германияга асир тушган миллатдошларимиздан тузилган «Туркистон легиони» ҳарбий бўлинмасининг гимни – «Гўзал Туркистон» ҳам, аслида, Чўлпон томонидан ёзилган «Гўзал Фарғона» шеъри эди.

Улуғ адиб, ношир ва матбаачи, таржимон ва ҳассос шоир, драматург Чўлпоннинг ҳаёт йўли, сермазмун ижоди Бухоро билан ҳам боғлиқ. У Бухорода 1921 йилнинг ёзидан 1922 йил баҳорига қадар яшади. Бухоро Халқ Совет Республикасининг ўзбек тилида, ҳафтада 2-3 марта чоп этиладиган бирдан-бир нашри бўлган «Бухоро ахбори» газетасининг 41-сони (1921 йил 30 июнь) дан 67-сони (1922 йил 25 январь)га қадар бош муҳаррирлик қилди. Чўлпон «Бухоро ахбори»да «Халқ», «Ағдарилиш», «Клеопатра уйқуси», «Кел бери», «Мен қочмадим», «Тарихдан...», «Куз», «Ётоқдан», «Қизариш», «Оғриганда», «Барг», «Кулмак истадинг», «Юрт йўли», «Учтўрт юлдуз», «Баландликда» каби шеърларини эълон қилди. Машҳур «Халқ» шеъри ҳам Бухорода дунёга келганлигини таъкидлаш ўринли бўларди.

Чўлпоннинг Бухорога келиши билан боғлиқ турли фикрлар бор. Баъзи муаллифлар «уни Бухорога А.Фитрат таклиф этган» (З.Эшонова) дейишса; баъзилар «Бухоро Халқ Республикасидаги иқтисодий, сиёсий, маданий ўзгаришларни ўз кўзи билан кўриш, жўшқин ҳаёт кечаётган жойларда бўлиш истаги Чўлпонни Бухорога ундаган» (С.Алиев) дейишади. Аслида, иккала фикрда ҳам асос бор. Чунки Бухоро Республикасида муҳим ва масъул вазифаларда ишлаган А.Фитрат Чўлпон истеъдодини яхши билар эди. 1919 йилда А.Фитрат томонидан

¹ Нагаев С. Судьба «Утренней звезды» (к 100-летию Чулпана) // Правда Востока. 1997 г. 7 август; Ҳайитов Ш. Хориждаги ўзбек ижодкорлари. – Бухоро, 1994. – Б.27 – 34.

Тошкентда тузилган «Чиғатой гурунги» ташкилотининг фаол аъзоларидан бири Чўлпон эди. «Чиғатой гурунги» аъзоларининг ҳар бири ўз тахаллусига эга бўлганлар. Масалан, Абдуманнон Мажидий «Уйғур», Маҳмуд Мақсудов «Боту», Машриқ Юнус «Элбек», Абдулҳамид Сулаймон «Чўлпон», Абдубосит «Санжар», Абдулкаюм Рамазон «Ўктам» деган тахаллусларни олишди.

Чўлпон табиатан янгиликка интилувчанлиги, ўзгаришларни ўз кўзи билан кўришга иштиёқмандлиги, маслакдошлари борлиги учун Бухорога келганлиги ҳам ҳақиқатдир.

Чўлпоннинг Бухорога ташрифи масаласи қатор баҳс-мунозараларга сабаб бўлганлигини чўлпоншунослар Д.Қурононов, Н.Каримов, Ҳ.Болтабоев, Д.Дўстқараев, О.Сафаров, Ҳ.Сафарова, С.Алиев, А.Бозоровларнинг илмий тадқиқотлари ва мақолаларидан билишимиз мумкин. Профессор О.Сафаров чўлпоншуносларнинг фикрини ўрганиб, «Чўлпон 1921 йилнинг 27 майида Бухорога келиб, ўша йилнинг 30 июнида муҳаррирлик фаолиятини бошлаган экан, у ҳолда шу ораликда кечган бир ойдан зиёдроқ (27 майдан 30 июнгача) муддат давомида нима қилди, қандай ишларни бажарди? Ҳар қалай, беҳуда ўтказмагандир бу қимматли фурсатни?» деган хулосага келади.

О.Сафаров масалага аниқлик киритиш борасида қуйидаги саволни қўяди: «Савол туғилади: чиндан ҳам Чўлпон 1921 йилнинг майида «Бухоро ахбори» газетасига муҳаррирлик учун таклиф этилганми? Унинг муҳаррир сифатидаги фаолияти газетанинг 41-сонидан, янада аниқроғи, 30 июндан бошланган-ку! Рост, уни муҳаррирлик лавозимига тавсия этиб, Файзулла Хўжаев томонидан маъқулланишига эришган Фитрат эди. Аммо у бошда бошқа бир муҳимроқ масалада Файзулла Хўжаев томонидан Бухорога таклиф қилингандай кўринади. Бунинг қанақа масалалигини англашда 1921 – 1923 йилларда БХШЖ ҳарбий назоратида ишлаган М.Супаевнинг қуйидаги хотираси ёрдам беради: «Бухоро ҳукуматининг Нозирлар Шўроси 1921 йилнинг 27 мартада маориф ишлари бўйича кенгайтирилган мажлисда миллий армияга

чақирилган аскарларни ахлоқ ва дин ҳамда адабиёт ва санъат жиҳатидан тарбиялаш мақсадида қисқа муддатли ўқиш, ёзиш курслари ташкил қилди. Бунинг учун армия ихтиёридаги ўқимишли кишилар, зиёлиларни бу ишга жалб этди... Абдулҳамид Сулаймоннинг ғайрати, ташаббуси билан Бухоро ҳарбий назорати сиёсий бўлими билан биргаликда Гарнизон клуби (собиқ қозикалон чорбоғининг ташқари ҳовлиси) да Бухоро халқидан миллий артистлар, сахна мутахассислари тайёрлаш курслари ҳам очилди... Бухоро шаҳридаги театр ходимлари, бошқа жойлардан келган кўчма театр труппалари ҳам шу боғдаги сахнага келиб театр ва концертлар қўяр, адабий кечалар уюштирар эди. 1921 йилнинг биринчи ярмида Маннон Уйғур ва Ҳамза Ҳакимзода (1921 йилнинг апрель ойидан 15 июнигача Бухорода яшаган) ёрдамида, Абдулҳамид Чўлпоннинг ташкилотчилигида Бухоро давлат театри ташкил этилди».¹ Демак, Чўлпон муҳаррирлик фаолиятини бошлагунига қадар Бухоро аскарлари ўртасида ғоявий-тарбиявий ишларни олиб боришда, қолаверса, Бухорога ундан илгарироқ келиб, театр труппасини ташкил этиш ҳаракатида юрган Маннон Уйғур ва Ҳамза Ҳакимзодаларга 1921 йил майининг охиридан то муҳаррирликка тайинлангунигача қадар ва ундан кейин ҳам Бухорода давлат театрини ташкил этишда ёрдам бериш йўлида жонбозлик кўрсатган. Шундай бир вазият тақозо этган кезларда, М.Супаев гувоҳлик берганидек, «Абдулҳамид Чўлпон ёшлиқда топишган кадрдон дўсти Закий Валидий Тўғон Бухородалигида уларнинг ҳовлисида ва Фитратга қарашли Форобий номидаги Иккинчи мусиқа мактаби қаршисидаги Вақф ишлари идорасида (Фитрат ўша пайтда вақф ишлари бошлиғи эди) тўпланиб» турганлари ҳам айтиш ҳақиқат.

«М.Супаевнинг юқорида келтирилган хотирасига кўра, – дейди Охунжон Сафаров, – Бухорода давлат театрини ташкил этиш ишларига Маннон Уйғур ва Ҳамза 1921 йилнинг апрель ойидан киришган. ЎзР Марказий давлат архивида сақланаётган 1921 йилнинг 4 апрелида ёзилган 1680-рақамли шаҳодатноманинг 2-нус-

¹ Болтабоев Ҳ. Фитрат ва жадидчилик. – Тошкент: Ўзбекистон миллий кутубхонаси, 2007. – Б.130.

хасида қайд этилишича, Туркистон Автоном Республикаси ҳукумати Ҳамзани маданий-оқартув ишларини ташкил этиш учун БХШЖ ихтиёрига йўллаган. Демак, дастлаб Ҳамза Бухорога келиб, маданий-оқартув ишлари соҳасидаги фаолиятини бошлаган, кейинроқ Ф.Хўжаев ва Фитратлар даъвати бидан апрелнинг ўрталаридан Маннон Уйғур ва майнинг охирларида Чўлпон унга қўшилиб ҳаракатни кучайтирганлар».¹

Тадқиқотчи О.Сафаров Чўлпоннинг Бухорога келиши сабабини фактлар асосида тасдиқлашга уринади. Уч пунктда уни асослаб беради:

Биринчидан, Туркистон Мухтор Жумҳурияти тамоман советлашиб қолгач, у жойда Туркистон мустақиллиги учун курашмоқ имкониятлари тобора чекланиб қолганлигини чуқур ҳис этганлиги;

Иккинчидан, ўша даврда нисбатан мустақил сиёсат юргизаётган БХШЖда мустақиллик учун курашиш имкониятлари анчайин яхшилиги, шу мақсадга ўзини сафарбар деб билган кучлар Бухорода йиғила бошлагани, инчунин, бутун туркий халқлар эрки ва мустақиллиги учун курашнинг йўлбошчиларидан бири Закий Валидий Тўғоннинг мазкур ҳаракат кучларини бирлаштиришни бошқариш ниятида Бухорога келганлигидан хабардорлиги туфайли кўнглида умид чакнаганлиги;

Учинчидан, Туркистондаги большевистик режимнинг уни ҳур фикрлари учун, янаям аниқроқ қилиб айтсак, «Иштирокиюн» газетасида шўро салтанати сиёсатини фош этувчи «Фарёд», «Афандистон» каби мақолалари учун таъқиб ва тазйиққа ола бошлагани туфайли вазиятдан чиқиб кетишни кўзлаганлиги натижасида воқе бўлди.

Айтиш мумкинки, ана шундай кескин бир вазиятда Файзулла Хўжаев ва Фитратнинг Чўлпонни Бухорога даъват этишлари айни муддао бўлди: Чўлпонни таҳдидга солаётган катта таъқиб хавфидан халос этиб, унинг жонига ора кирди. Унинг «уйдан чиқиши кўб кўнгилсиз» бўлса-да, «тотли умидлар орқасида бўлгонини» таъкидлаш ана шу ҳақиқатни тасдиқлайди.

¹ Сафаров О., Сафарова Х. Чўлпон Бухорода: рисола / Масъул муҳаррир Н.Каримов. – Тошкент: Муҳаррир, 2012. – Б.42.

О.Сафаровнинг таъкидлашича, Чўлпон Бухорога газета муҳаррирлигига эмас, балки ёшлар, аскарлар ўртасида маънавият тарғиботи ва Бухорода театр труппасини ташкил этишга кўмаклашиш ниятида даъват қилинган. Буни журналист Абул Бозоровнинг «Чўлпоннинг Бухорода бўлиши» мақоласида келтирилган Ўзбекистонда хизмат кўрсатган ўқитувчи Маҳмуд Қодиров хотирасидаги далиллар ҳам маълум даражада тасдиқлайди. Унинг айтишича: «Чўлпон Бухорога йигирманчи йиллар бошида Тошкент театрининг адабий эмакдоши бўлиб келган».

– Биз шаҳарнинг Собунгарон гузаридаги 1-мактабда ўқиб юрардик, – дея эслайди Маҳмуд ака, – бир сафар «мактабга шоир Чўлпон келди, мажлис бўлади» дейишди. Ҳаммамиз бирпасда йиғилдик. Чунки шоирнинг номини, баъзи шеърларини муаллимимиздан эшитган эдик.

Бу учрашувдан хурсанд эдик. Синфхонамизнинг муаллим ўтирадиган жойида янгича кийинган, бичими келишган бир йигит кўринди. Ёнида яна икки-уч киши бор эди. Мактаб мудиримиз шоир тўғрисида қисқача гапириб, тушунтиргач, ҳалиги меҳмонга сўз берди.

Шоир маърузага чиқиб, илм-маърифат, ўқиш хусусларида ваъз айтди. Она тили, адабиёт фанлари тўғрисида гапирди. Баъзи китобларнинг номларини айтиб, болаларнинг ўқиган-ўқимаганлигини сўради. Ҳеч ким жавоб беролмади. Чунки бизлар бундай китобларни кўрмаган эдик. Чўлпон афсусланди. Тез орада келиб қолишини айтиб, тасалли берди. Талабаларни яхши ўқишга даъват этди.

Бир вақт олдинги парталарнинг бирида ўтирган каттақўрғонлик Зиё деган ўқувчи қўл кўтариб, ўрнидан турди-да:

– Сизни «кўк шоири» дейдилар, шу тўғрими? – деб сўраб қолди.

– Тўғри, – деди Чўлпон, – мен само, фалак мавзуида шеърлар ёзганман. Мен осмонни, кенгликни, тинчликни севаман, лекин фикризикрим ердаги ҳаётда. Аэропланда учиб юриб ёзмайман, ўзим ҳали аэропланга минган ҳам эмасман, – деб кулди. Болалар ҳам кулишди.

Зиё ёш ҳаваскор бўлиб, шеърлар ёзиб, машқ қилиб юрарди. Мажлисдан сўнг ундан: «Нега бундай қўпол савол бердинг?» – деб сўрадик. У шоирнинг самовий шеърларини, масалан, «Қоронғу кечада кўкка кўз тикиб, энг ёруғ юлдуздан сени сўрайман» каби назмларини ўқиган ва Чўлпон ҳақида оғизда юрган гапларни эшитган экан.¹

Академик Наим Каримов бу учрашув Ўзбек давлат драма труппаси (ўша вақтда Марказий труппа деб ҳам юритилган)нинг Чўлпоннинг мактаб мудири бўлган ошнаси таклифи билан амалга ошган бу учрашувда талабанинг бу саволи бежиз берилмаганига эътибор қаратиб ёзади: «Чўлпонни ўнгдан ҳам, сўлдан ҳам туртиб, унинг ижодий мувозанатини йўқотмоқчи бўлган кимсалар энди уни ой ва юлдузларни тасвирлагани, уларга армонли нигоҳларини тиккани учун танқид қила бошладилар. Улар «кўк шоири» деган ифодага ҳақорат маъноси бериб, Чўлпон билан уни севган, унга ишонган, унинг туйғу ва орзулари билан яшаётган китобхон ўртасига нифоқ уруғларини ташламоқчи бўлдилар».²

Профессор О.Сафаров тадқиқотида Чўлпоннинг Бухоронинг қаерида яшаганлиги ҳам аниқлаб берилган. Чўлпоннинг Бухорода қаерда яшаганини билиш ҳам ғоят қизиқарлидир. Чунки у Бухорога оиласи (суюкли хотини Обида) билан кўчиб келган эди. Журналист Абул Бозоровнинг юқорида эслатилган мақоласида бу хусусда маориф ва меҳнат фахрийси Ҳасан Бобоев хотираси орқали қуйидаги далил келтирилган. Унинг эслашича:

«Чўлпон Бухорода Лабиҳовуз ёнидаги илгариди жуда обод, кўркам бўлган Бозоригул гузариди Муҳаммадқул деган кишининг ҳовлисида (меҳмонхонасида) турган. Муҳаммадқул Бухоронинг маърифатпарвар зиёлиларидан бўлган. Бу уй Абдулазизхон мадрасаси билан Абдуллахон тими ўртасидаги жойда (мазкур иморатнинг бир қисми ҳозир ҳам бор), биз-

нинг кулбамизга яқин ерда. Илгариди ушбу гузар кўчасида турли рангда, чамандек очилиб турган гуллар сотилган. Бу растада ҳар доим гул шайдоларию ошиқларни, маъракабозларни кўриш мумкин бўлган. Бозоригулнинг ёнгинасида тоқхона усулида қурилган қадимий Мавлонои Шариф мадрасаси, хусусий карвонсарой ва шикастабандлар хонадонлари бўлган, мадраса биноларининг бир қисми сақланиб қолган.

Чўлпоннинг аксар вақтлар гузардан чиқиб ишга кетаётганини, кечқурун бир-икки биродари билан истиқомат жойига келаётганини кўрардим. Бу кўча ҳозир Ҳалим Ашуров номи билан аталади. Бу кўча ҳозир ҳам мавжуд бўлиб, истиқлолдан кейин тарихий номларнинг қайтарилиши туфайли яна Бозоригул деб юритилмоқда.

Маърифатли зиёли Муҳаммадқул Абдурауф Фитратнинг мухлисларидан бўлганлиги туфайли унинг таклифи билан Чўлпон оиласини ижаранишинлик шарти билан ўз ҳовлисидаги меҳмонхонада жойлаштирди. Чўлпон шу ҳовлида яшаб туриб, дастлаб БХШЖда ёшлар ва аскарлар ўртасида тарғибот ва театр тузиш, кейин «Бухоро ахбори» газетасида муҳаррирлик ишларини бажарди. Сўнгра БХШЖ Маориф нозирлигида фаолият кўрсатди, шу тариқа 1921 йилнинг 27 майдан 1922 йилнинг 20 мартига қадар – 10 ой Бухорода биринчи бор ижодий-ижтимоий фаолият кўрсатиб яшади».³

Чиндан ҳам, Чўлпон яшаган Бозоригул гузари Бухорода улуг инсонлар умргузаронлик қилган жойлардан бири эди.

Бухоронинг тараққий этган даврларидан бири шайбонийлар сулоласи вакили Абдуллахон II фаолияти давридир. Унинг ҳукмронлиги жараёнида Бухорода бешта гумбазли савдо манзиллари ва Абдуллахон тими номи билан савдо хиёбонлари бунёд этилган. Ана шу гумбазли (куполлар) расталардан иккитаси – Тоқи Телпақфурушон ва Тоқи Заргароннинг ўртала-рида Абдуллахон тими қад ростлаган. Абдуллахон тимининг орқасида Бозоригул гузари

¹ Қаранг: Сафаров О. Чўлпон Бухорода... – Б.45 – 47; Бозоров А. Чўлпоннинг Бухорода бўлиши // Бухоро ҳақиқати. 1990 й. 24 апрель.

² Каримов Н. Чўлпон. Маърифий роман. – Тошкент: Шарқ, 2003. – Б.321.

³ Қаранг: Сафаров О. Кўрсатилган асар. – Б.48 – 49.

жойлашган бўлиб, бу мавзеда Бухорода катта шуҳрат соҳиби бўлган инсонлар дунёга келган. Шулардан Бухоро давлат университети (аввалги педагогика институти)да ректор бўлган, физика-математика фанлари доктори, профессор Мухтор Неъматович Раҳматов, таниқли композитор Мухтор Ашрафий, Бухоро педагогика институтида узоқ йиллар проректор бўлиб ишлаган, биология фанлари доктори, профессор Маҳди Орипович Абдуллаев, Самарқанд давлат университетида проректор вазифасида ишлаган Ҳоди Орипович Абдуллаев, Бухоро давлат педагогика институтида кафедра мудири, декан вазифаларида фаолият кўрсатган профессор Аҳмаджон Бузрукович Абдуллаев, Файзулла Хўжаев Абхазияда автоҳалокатга учраб оёғини синдирганда уни бориб ўша ерда даволаган шикастабандлар сулоласи вакиллари Бурҳоновлар истиқомат қилганлар. Ана шу гузарнинг Ҳаким Ашуров номидаги кўчасида таниқли тарихчи олим Фарҳод Ҳабибович Қосимов 1941 йил 10 октябрда дунёга келган. Фарҳод Ҳабибович дунёга келган ҳовли ҳам тарихий ҳовли бўлиб, бу ҳовлида вақти-вақти билан Садриддин Айний, Усмонхўжа, Атоулла Хўжаев, Абдувоҳид Бурҳонов (Мунзим), Файзулла Хўжаев каби Бухоро жадидларининг вакиллари йиғилишиб турган. Бухоро амири Саййид Олимхонга жадидлар йўллаган манифест 1917 йил апрелида ана шу хонадонда битилган. Эҳтимол, шу тарихий мавзе, тарихий хонадон Фарҳод Ҳабибовичнинг тарихий илм соҳиби бўлишига тўртки бўлгандир.¹

Демак, Бозоригул гузари ҳам Чўлпонни илҳомлантирган. Энг қадрлиси, мана шу гузарда салкам бир йилда Чўлпоннинг 20 га яқин мақоласи, 15 дан ортиқ шеърлари ёзилиб, «Бухоро ахбори»да чоп этилган. Чўлпоннинг бугунги кунгача жаранглаб келаётган «Халқ денгиздир, халқ тўлқиндир, халқ кучдир» сатрлари билан бошланадиган «Халқ» шеъри Бозоригул гузаридаги ҳовлида ёзилиб, биринчи Бухорода акс садо берган.

¹ Инояттов С.И. Қомусий ақл ва илм соҳиби. Тарихчи олим Фарҳод Қосимов замондошлари хотирасида. – Бухоро: Дурдона, 2021. – Б.11 – 12.

А. ЧЎЛПОН ВА З.В. ТЎҒОН БУХОРОДА

Аҳмад Закий
Валидий Тўғон

Чўлпон ижодининг дастлабки йилларида унинг шеърлари нафақат Ватанимизда, балки чет элларда ҳам ўрганилган. «Айниқса, Туркия ва турк адабиёти, – деб ёзади Усмонхўжа Темурхўжа ўғли, – бутун ижоди давомида Чўлпонни ўзига тортган эди...

Асримизнинг 20 – 30-йилларидан бошлаб Туркияда Чўлпон асарларини тарғиб этиш билан асли туркистонлик зиёлилар шуғулланган».

Усмонхўжа 1927 йилда ўзи нашр этган «Ени Туркистан» («Янги Туркистон») журналининг 1-сонида «Туркистонда турк адабиётининг мафкуравий таҳаввуллари бир назар» мавзусидаги назарий аҳамиятга молик мақоласини чоп эттиради. Бу мақоласида Чўлпоннинг «Халқ»² ва «Зиёи қамар» номи билан аталган икки шеърини ўқувчилар ҳукмига ҳавола этиб, бу шеърларни таҳлил қилади.

Усмонхўжа мақоланинг хотимасида Чўлпон шеърларига оид фикрларини жамлаб, «Идрок эшигимиз бу давраи адабий Туркистоннинг истиқболи учун тек муҳим ҳаётий бир даври адабидир. Бу давра улғая», – деб башорат қилган эди.³

Туркияда Чўлпон ҳақидаги жиддий фикрларни ўртага ташлаганлардан бири тарихчи профессор Закий Валидий Тўғон бўлган. Тўғон БХШЖ даврида бир танишининг уйида яшириниб юрган вақтларида ҳам Чўлпон билан учрашган. Закий Валидий Тўғон ўз «Хотиралар»ида Бухорода Чўлпон билан учрашгани ҳақида ёзади: «Шоир Чўлпон (Абдулҳамид Сулаймон) доимо бу ерга келар, мени кўрмоқ истарди... Фақат «бу ерда йўқ» деб жавоб бер-

² Чўлпоннинг «Халқ» шеъри Бухорода 1921 йил 20 июлида ёзилиб, «Бухоро ахбори» газетасининг 1921 йил 20 июлидаги 46-сонида эълон қилинган.

³ Қаранг: Temur Koca oglu... – Б.227 – 228.

дирар эдим. У бунга хафа бўларди. Бир куни «Оҳ, шу шоирлигим бўлмасайди, мен сизни кўрардим» маъносида бир шеър ёзиб қолдирибди. Кейинчалик уни (Чўлпонни) қабул эдим. Чўлпон дедик: «Эски дўстим профессор Самойлович сизни кўрмоқ истайди. Бу унинг соф бир дўстлик орзуси эмасмикин?!». Мен унга (Чўлпонга) айтдим: «Ҳозир сендан қочганлигим эҳтиёткорликдан. Оғзингда сўз ушлаб туролмайсан. Самойлович дўстимдир. Фақат советлар кишининг дўстларини ва оила аъзоларини таъқиб қилиб юрадилар. Самойловичнинг бугун совет жосуси эмаслигини сен қаердан била оласан?! Чўлпон софдил ва маъсум инсон эди...»¹

З.В.Тўғон Бухорода яширин ҳолатда юрган бўлса-да, Бухоронинг адабий ва маданий ҳаёти билан жуда қизиққан. У китобида қуйидаги воқеани эслатади: «Бухоро саҳнасида озарбайжонлик Охунзода режиссёрлик этмоқдир. Сўнги кунларда халқ яхши қабул этиб, томоша қилаётган асарлар Чўлпоннинг ўзбек тарихидан олинган «Пўлат» номли олти пардали драмаси ва Фитратнинг «Арслон», «Абулфайзхон» номли беш пардали асарларидир».²

Профессор Наим Каримовнинг «Чўлпон» маърифий романига таяниб Охунжон Сафаров: «Закий Валидий 1914 йилда Чўлпон уйида меҳмон бўлганида ҳали 15 яшар шоирни «буюк ўзбек шоири» деб атагани, Чўлпон Закий Валидийнинг 1912 йилда Қозонда чоп этилган «Турк ва татар тарихи» китобини ўқигани ва муаллифга шу китобга оид муносабатини билдириб, унга фикрдошлик қилишини сўраб хат ёзгани ва, ниҳоят, Закий Валидий Тўғон Туркистон халқлари мустақиллиги учун кураш дастурини тузиш ниятида Бухорога келганида Чўлпоннинг у билан дастлаб Ситораи Моҳи хосада, сўнгра Харгўш қишлоғида учрашгани каби қатор далиллар яққол тасдиқлайди»³, – деб ёзади.

¹ Проф.З.В.Тўғон. Хотиралар (турк тилида). – Истанбул, 1969. – Б.369; Яна қаранг: Timur Koca oglu... SOTA HEARLEM, 2001. – Б.259.

² З.В.Тўғон. Кўрсатилган асар. – Б.521.

³ Сафаров О. Кўрсатилган асар. – Б.20.

ЧЎЛПОН «БУХОРО АХБОРИ» ГАЗЕТАСИНING БОШ МУҲАРРИРИ

Чўлпон Бухорога келгани билан газета муҳаррири вазифасини адо этишга киришмаган. Зеро, бу пайтда газета муҳаррири вазифасини Муҳаммад Саид Ахрорий бажараётган эди. Фақат у БХШЖнинг Озарбайжондаги вакили этиб тайинланиб, Бокуга бориши аёнлашиб қолгач, Фитратнинг тавсияси билан Ф.Хўжаев уни «Бухоро ахбори» газетасига бош муҳаррирликка тайинлайди. Бу воқеа 1921 йил июнь ойининг охирида содир бўлади. Газетанинг 30 июндаги 41-сони Чўлпоннинг «Абдулҳамид Сулаймон (Юнусуф)» имзоси билан чиқди. Демак, 1920 йилнинг 7 сентябридан шунгача газетанинг 40 та сони ҳафтада 1-2 мартадан чоп этилиб турган. Чўлпон унга 1922 йил 25 январь 67-сонигача, жами 24 сонига муҳаррир сифатида имзо чекди. У газетга етти ойча муҳаррирлик қилди. Бу даврда газетда босилган шеърларига, мақола ва ҳикояларига «Чўлпон», танқидий мақола ва фельетонларига «Қаландар», Абдулҳамид Сулаймон (Юнусов), А.Сулаймон, Юнусий, Абдулҳамид С. тахаллусларини қўллади.

Чўлпоннинг «Бухоро ахбори» газетасида муҳаррир сифатида чоп этган мақолаларининг маълум қисмини тадқиқотчилар О.Сафаров⁴, И.Ғаниев, Н.Афоқова⁵, К.Раҳмонов⁶, Ш.Ҳайитовлар⁷ ўрганиб чиқиб, бу мақолаларни бугун кирилл алифбосига ўгириб, ундан фойдаланганлар. Биз шу тадқиқотчиларнинг ишларидан фойдаланган ҳолда Чўлпоннинг «Бухоро ахбори»да чоп этилган мақолаларидан айримларининг мазмун-моҳиятини очиб беришга ҳаракат қилдик.

⁴ Сафаров О. Чўлпон Бухорода. – Тошкент: Муҳаррир, 2012. – Б.188.

⁵ Ғаниев И., Афоқова Н. Жадид адабиёти ва адабиётшунослиги библиографияси. – Тошкент: Академнашр, 2012. – 328 б.

⁶ Раҳмонов К. Бухоро Совет Республикаси тарихи матбуот саҳифаларида (1920 – 1994 йиллар). – Тошкент: Абу Матбуот-Консалт, 2012. – 176 б.; Абдулҳамид Сулаймон Чўлпон // Бухоро мавжлари. 2009. №3. – Б.30.

⁷ Ҳайитов Ш., Раҳмонов К. Чўлпоннинг Бухородаги публицистик фаолияти // НамДУ илмий ахборотлари. 2004. №2. – Б.59 – 63.

Фитрат ва Ф.Хўжаевлар Чўлпонни газетага муҳаррир этиб тайинлаш орқали, аввало, газетанинг мазлум оммага таъсирини янада кучайтириш, ёш жумҳурият ҳукумати юргизаётган сиёсат моҳиятини афкори оммага ташвиқ этишда Чўлпон истеъдодидан фойдаланиш, иккинчидан, Чўлпонни имкон қадар Бухорода узоқроқ тутиб туриб, Туркистонда унга нисбатан юзага келган ғаразли муомалаю нохушликлардан омон сақлашни кўзлаган эдилар. Чўлпон ҳам, ўз навбатида, уларнинг бу ниятлари нечоғлик холислигини англаган ҳолда газетага муҳаррирлик килишга розилик берган эди. Афтидан, Чўлпон бунгача «Бухоро ахбори» газетаси аҳволи, унда босилаётган материалларнинг савияси билан ҳам обдан танишган кўринади. Шу сабабли муҳаррир сифатида имзо чеккан 41-сонидаяқ «Матбуот кучли бир давлатдир» мақоласини эълон қилиб, газетхонлар билан келажакдаги режаларини ўртоқлашмоқчи бўлади. Шу муносабат билан камтарлик қилиб ёзади: «Газета 41-сонидан бошлаб янги қўлга ўтди, газета бу кунгача яхши давом этган. Буни биз билмаймиз ва билмак учун ўқимоқни ҳам истамаймиз. Бу иш газета ўқувчиларнинг ишидур». Шундан сўнг газета атрофига «энг кучли қаламлар», «ғайратли ёшлар» жалб этилмагани, натижада ҳамма иш биргина муҳаррирга юклаб қўйилганини, бундай аҳвол билан «Газетанинг дунёда беш кучлик давлат бўлса, олтинчиси, олтига бўлса, еттинчиси» даражасига кўтариб бўлмаслигини таъкидлайди. «Бу билан у бир вақтлар АҚШ Президенти Томас Жефферсон томонидан матбуотга нисбатан берилган ва ҳозир ҳам истифода этилувчи «тўртинчи ҳокимият» тушунчасига ҳамоҳанг фикр айтган».¹

Бу ёзилажак мақолалар олдида Чўлпон қўйган биринчи талаб, демак, мақола қисқа, маълумотга бой бўлмоғи шарт. Иккинчи талаб: «Ҳар бир муҳим воқеага оид табиий мақолалар бўлғусидир». Демак, мамлакатда содир бўлаётган ҳар бир воқеага алоҳида мақола бағишлан-

¹ Сафаров О. Чўлпон Бухорода. – Б.69 (Изоҳ: кучли давлатлар беш ёки олтига дейилишига сабаб, Биринчи жаҳон урушидан кейин Австрия кучли давлатлар сафидан тушиб қолган. Чўлпон буни ҳисобга олган ҳолда мазкур фикрни билдирган (Қаранг: Тарихга муҳрланган 90 йил. – Бухоро, 2010. – Б.50 – 51). Чўлпон газета кудратини кучли давлатга менгзайди).

моғи, унда воқеа қандай кечган бўлса, ўша табиий ҳолатини акс эттирувчи мазмунга эга бўлмоғи шарт. Учинчи талаб: «Ёш жумҳуриятнинг ўзининг тараққий этмоқлиги йўлида бирмунча тўғри асосли ва яқин ҳаракатлари бўлганидек, хато ва нотўғри ишлари ҳаракатлари бўлғусидур. Матбуот халқнинг тилидур. Шундоқ бўлса ҳам, ёш жумҳуриятнинг ёш ҳукуматига қўлидан келган қадар кўмаклашиш, хатоларини тушунтириб туриш керақдур».

Бу мақола газетанинг кейинги фаолияти учун дастурий моҳиятга эга эди. Мазкур дастурий талабларни бажариш мақсадида шу соннинг ўзидаёқ «Нозирлар шўроси», «Иқтисод назорати», «Ҳукумат муфаттишларида», кейинги 7 июлдаги сониди «Нозирлар шўросида сув масаласи», «Ҳифзи сихҳат назоратида» рукнлари ва сарлавҳалари остида мамлакат турмушининг турли қирралари ҳақида материаллар бериб бориш йўлга қўйилган эди.

Газетанинг ўз мустақил қиёфасига эга бўлиши учун курашиш Чўлпоннинг диққат марказида турди. Шу мақсадда у газетанинг 1921 йил 7 июлдаги 43-сониди шундай эълон билан ўз газетхонларига мурожаат қилди: Бу чоққача моддий ва маънавий жиҳатдан ҳукумат нашриётига боғланиб келган «Ахбор» газетаси 41-сонидан бошлаб маънавий жиҳатдан ўз бошига мустақил иш олиб бормоқдадур. Шунинг учун газетанинг маънавий томонига тегишли ишлар (мақола, хабар, хат ва бошқалар) тўғридан-тўғри газета идорасига юборилсин. А.Сулаймон.

Газета адреси: Г. Ст.Бухара, редакция газетеси «Бухоро ахбори» («Бухарская известия»).

Чўлпон «Бухоро ахбори»да «Ҳукумат қурултойи»² мақоласини эълон қилди. Бу мақола Бухоро ҳукуматининг биринчи қурултойга тайёргарлиги олдидан ёзилган. Муаллиф дастлаб «қурултой» сўзи нимани англатишига эътиборни қаратиб, жарчиларга хос даъваткор руҳ билан мақолани шундай бошлайди:

«Шу кунларда ҳар кимнинг қулоғида «қурултой» сўзи жаранглаб турадур:

Яқинда қурултой бўлур экан, ҳукумат қурултойи экан!

² Бухоро ахбори. 1921 й. 10 июль. №44.

Бу нимадур, нима учун бўладур, қоидаси нимадур?

«Қурултой» деган сўз бутунги бухороликлар учун ёт сўздур, таниш эмасдур. Бунинг сабабини, йўлини, фойдасини Бухоро улуси бирдан тушуна олмайдур.

Биз, Бухоро, умуман, Туркистон халқи, ўзимизнинг билмаслигимиз, онгсиз, эпсизлигимиз сабабли «қурултой» сўзини англамасак ҳам, бу сўз тарихимизнинг энг эски бир ўртоғи, қалин бир дўстидир».

Чўлпоннинг публицист сифатидаги маҳорати шундаки, мақола бошидаёқ қурултойга халқ эътиборини қаратишни кўзлаб жарчилар услубига мос даъваткор ахборот бериш йўлини танлайди. Унда бу сўзнинг бухороликлар учун ёт сўзга, тушуниксиз, нотаниш сўзга айланганини таъкидласа-да, тағмаънони айтишни лозим топмайди. Тағмаънода эса амирлик салтанатида бу сўз аллақачонлар истеъмолдан чиқиб кетгани акланган. Шу сабабли «Бухоро, умуман, Туркистон халқи» бу сўзни англамаса-да, аслида, бу сўз туркийлар учун бегона эмаслигини эслатишни лозим кўради ва қурултой тарихига экскурсия қилиб, унинг халқ маслаҳат кенгаши сифатидаги моҳиятини шундай изоҳлайди: «Бурунги турк ҳукуматларидан ҳар бири иш бошига ўтғач, ҳаммадан бурун умумий бир мажлис чақирар эди. Бу мажлисга мамлакатнинг буюкларини, халқ тарафидан сайлангон оқсоқолларини, халқ фойдасини тушунган олимларини тўпланар эдилар. Янги ҳукуматнинг сиёсати, идораси, салоҳияти тўғрисида гапирар эдилар. Кенгашиб, машварат қилиб, қонунлар ясар эдилар ва бу қонунларнинг ижросини ҳукумат кишиларига топшуруб, ўз юртларига қайтар эдилар. Мана шу умумий мажлиснинг оти «қурултой» эди. Эски турк ҳукуматлари бошларига улуғ бир иш тушганда ҳам қурултой чақириб, мушкулларини халқнинг кенгаши билан ҳал қилар эдилар. Тугунларини элнинг тирноғи билан ечар эдилар. Мамлакат идораси учун энг тўғри, энг фойдали йўл шу эди. Лекин замон бизни бу тўғри йўлдан чиқариб, узоқроқ отди».

Чўлпон шу мулоҳазалар изҳоридан кейин Бухоро Халқ Шўро Жумҳурияти номини шарҳлашга ўтади: «Ёш жумҳуриятимизнинг исми Халқ Шўролар Жумҳуриятидур. Бу исм уч муҳим улуғ сўздан иборатдур: «халқ», «шўро», «жумҳурият». Мана шу уч улуғ сўзни бизга тафсир этгувчи нарса олдимиздаги «қурултой»дур. Бу қурултойда халқ (масса)нинг «жумҳурият», яъни аксарияти тарафидан юборилган вакиллар «шўро», яъни машварат қилиб, мамлакатнинг асосий қонунларини, ташкилий идорасини ҳал қилурлар. Халқимизнинг саодати, роҳати, ватанимизнинг бахти ва тараққийси йўлида берилган қарорларнинг ижросини маълум бир ҳайъатга топшируб кетурлар». Чўлпон қурултой моҳиятини БХШЖ исмига боғлаб изоҳлаш орқали теран жамиятшунос қиёфасида намоён бўлади. Шу сабадан ўтказилиши кутилаётган ҳукумат қурултойидан кўп нарсани кута туриб унга муносиб вакилларни сайлашга даъват этишни-да унутмайди. У ёзади: «Халқнинг тинчлиги билан тинчсизлиги, ватаннинг саодати билан фалокати, ҳукуматнинг интизоми билан бузуқлиги шу қурултой натижасида муқаррар бўлур. Юборилгон вакиллар, сайлангон кишилар тўғри, инсофли, виждонли, ватан ва халқ фойдасини тушунгонлар бўлса, бу қурултойдан кейин халқ тинч, ватан масъуд, ҳукумат мунтазам бўлур. Юборилгон вакиллар билан сайлангон масъул кишилар инсофсиз, сотилгон, золимнинг қуйруғи, томоқ ва ақча бандаси бўлса, ишимиз яна оқсай қолур». Чўлпон қурултойга вакил сайлашда ана шу ҳақиқатга эътибор беришни жиддий масала қилиб қўяркан, мақола якунида қандай кишиларни вакилликка сайлаш ҳақида яна алоҳида мақола ёзажагини эълон қилади.

Чўлпоннинг ўша даврда кечаётган сиёсий ҳодисаларга муносабатини ойдинлаштиришда газетанинг 1921 йил 15 июлдаги 45-сонида босилган «Буюк зиёфат» мақоласи айрича аҳамиятга эга. Чўлпон уни «фельетун» деб эълон қилган. Аслида, у ҳисобот характеридаги мақола бўлиб, 8 июлда Русия Шўролар Жумҳуриятининг Бухоро Жумҳуриятига тайинланган янги сафорат ҳайъати тарафидан озод ва мустақил Бухоро

Жумҳурияти шарафига катта бир зиёфат берилгани ҳақида хабар берилади. Гап шундаки, ўша зиёфатда қатнашган Россия элчиси ўринбосари Бодров ҳам, Бухоро Марказий Инқилоб Қўмитаси раиси Абдулқодир Муҳиддинов ҳам, Афғонистон элчиси ноиби Абдурасулхон ҳам, Бухоро Жумҳурияти Нозирлар Шўроси раиси Файзулла Хўжа ҳам, Россия элчиси Юренов ҳам қайта-қайта Бухоро мустақиллигини тилга олиб нутқлар сўзлашади. Чўлпон мақолада шу нутқларни имкон қадар тўлароқ келтиради.

Чўлпон бу зиёфатдаги нутқларни таҳлил қилар экан, Россия ҳукумати Бухорода шўролаштиришни жадаллаштираётганини доно сиёсатдонларга хос зийраклик билан тобора теранроқ англай бошлаганидан уларнинг сўзлари бошқаю ишлари бошқалигини ҳис эта олганлиги туфайли, афтидан, ўша мақолани «фельетун» деб атаган кўринади. Чўлпоннинг нақадар хушёр ва сезгир сиёсий-ижтимоий қарашлар соҳиби бўлганини бу мақоладаги фикрлардан ҳис қилиш мумкин.

«Байрам қутлуғ бўлсун!»¹ мақоласи амирлик тузуми ағдарилгандан кейин нишонланаётган Қурбон ҳайити шодиёналари билан Бухоро халқини қутлаш мақсадида ёзилган. Унда муаллиф «илгари Қурбон байрамларида мингларча сўйилгон кўйлар билан бирга Мушоҳада – шартнома бир неча мингларча юрт болалари, озодлик тарафдорлари» ҳам сўйилганини, «сўйилган қурбонликлар устида қўл очиб фотиҳа қилгон кишилар билан бирга мамлакатнинг бутун аламзадалари қонли салтанатнинг фаносини тилаб дуо қилганликларини айтиб, эндиликда бу байрам «озодлик ва биродарлик асосида янги турмуш» кураётганларнинг иймон ва эътиқодлари ҳурриёт байрамига айланганини мамнуният билан таъкидлайди. Айниқса, унинг «ўз бошича бир байрам» сифатида Бухоро инқилобининг бир йиллиги арафасида нишонланаётгани, энг муҳими, «жаллодсиз, салтанатсиз, қоронғусиз ўтказиш учун ҳар қанча фидокорликдан тортинмай тургон йўқсул элнинг озодлик ичида кечирмақда бўлгон байрами»га айлангани уни беҳад энтиктирган

эди. Афсуски, шўро тузуми кейинги сиёсати давомида бу байрамни қатағон қилишгача бориб етди, хайриятки, миллий истиқлол ғалаба қилди-ю, бу байрам халқимизнинг иймон ва эътиқод байрами сифатида яна ўзига қайтарилди.

Чўлпон газетада мамлакат ҳаётининг турлитуман соҳаларини ёритишга алоҳида аҳамият берди. Унинг учун воқеаларнинг катта ё кичиклиги аҳамиятсиз эди. Газетанинг 1921 йил 8 декабр (58-сон)даги «Театр-томоша», 10 декабр (59-сон)даги «Азимжоннинг адабий намоиши» (Шарқ чолғу мусиқий мактаби уюштирилган) ва «Комил Алматий концерти хусусида», 14 декабрь (60-сон)даги «Адабиёт кечаси» каби хабар-мақолалари Бухоро маданий ҳаётидаги ўзгаришлардан оммани воқиф этишни кўзлайди. Жумладан, «Адабиёт кечаси» мақоласида Бухорода Фитрат ташаббуси билан ташкил қилинган «Шарқ чолғу асбоблари мусиқа мактаби» фаолиятига тўхталган. Унда шу мактабда мусиқа сабоғини олаётган ўттиз талабанинг ўзбек миллий созлари – танбур, ғижжак, қашқар рубоби, най ва бошқаларда нечоғлик маҳорат билан куйлар чала олганликлари, Фитратнинг шеър ва кўшиқлар билан ёзилган бир пардали «Ўғизхон» пьесаси намоиши, Фитрат шогирдларидан бўлган уч талабанинг миллий мумтоз кўшиқларимизнинг домла Абдуҳалим каби маҳорат билан ижро этганликлари, уларга амир саройи кўшиқчиси Мирбобо жўр бўлиб тургани ҳақида ҳаяжон билан ҳикоя қилади. Шу билан бирга, Чўлпон ҳали бу ижроларда талай етишмовчиликлар (баъзи куйлар чалалиги, айримлари бузиб ижро қилингани) борлигини уқтиришни ҳам унутмайди.

Ўша замонларда Бухорода уюштирилган театр томошалари, концертлар «Етимхона» деган томошахонада бўлган. Шундай концертлардан бири бошқирд кўшиқчиси Азиз ал-Ҳамид (Алмаҳмуд) ва татар мусиқачиси Сайдашевлар томонидан амалга оширилган. Бу концертда Чўлпон шахсан иштирок этган ва у ҳақдаги таассуротларини «Театр-томоша» мақоласида танқидий руҳда шундай ифода этган: «Концертнинг энг бошида ўқилгон машҳур (қашқарча) куй нақадар бузуқ, нақадар ғайритабиий,

¹ Бухоро ахбори. 1921 й. 14 август. №47.

оврўпалашган ва қўпол эди». Умуман, на бошқирд қўшиқчиси ва на татар қўшиқчисининг ижроси унга ёқмаган, чунки улар ижросида шарқона руҳ сезилмас даражада бўлган, қолаверса, ўзбек мумтоз куйлари ва қўшиқлари ҳам бузуқ талқин қилинган.

Концерт кечаси савиясини кўтаришда Муҳиддин Қориёқубов маҳорат билан куйлаган ўзбек қўшиқлари, Ҳамзанинг «Ғайратсиз Туркистоним», Ғулом Зафарийнинг «Эрк болалари» операсидан «Ёр-ёр» қўшиқ ва куйлари ижроси айрича роль ўйнаганини таъкидларкан, умуман, кеча ҳақида танқидий баҳо билан тугатади мақоласини. У ёзади: «Кечадан на татар, на бошқирд, на ўзбек мамнун бўлмади. Бу кечада Алмаҳмуд ўртоқ нақадар руҳсиз кўринган бўлса, рус ва оврўпа куйларига татар куйларини қўшиб, иккаласидан «атала» пиширган Айдашев ўртоқ ундан-да руҳсиз кўринади».

Чўлпон бутун муҳаррирлиги давомида газетанинг моддий аҳволини яхшилаш, ғоявий-бадий мундарижасини юксалтириш ва ранг-баранглашувини таъминлаш, ўз вақтида нашр этилиши ва ўқувчиларга етказилишига эътибор берди ва бу масалаларга ҳукумат эътиборини қаратишни кўзлаб «Ҳукумат нашриётининг ҳоли», «Эргашиш» каби танқидий мақолаларини ёзди. Чунончи, газетанинг 1921 йил 15 январдаги 65-сонида «Кичик ҳангома» рукнида «Қаландар» имзоси билан босилган «Эргашиш» мақоласида шундай танқидий мулоҳаза баён қилинган: «Ҳафтада икки марта чиқишга тегиш бўлган «Ахбор» («Бухоро ахбори») бир марта ҳам чиқа олмайдур. Бухоро нашриётидаги «Афандим, азизим, газета чиқармоқ учун бизнинг вақтимиз йўқ. Биз «иш варақаси» («служебная записка») чиқариш билан бандмиз». Буларнинг бу жавобларига мен жуда қизардим, уялдим, тинглай олмадим. Эртаси куни «масъул от» ва «масъул от қашлағич»га «иш варақаси» чиқса, яна индай олмайман». Чўлпон нашриётда газетадай инжиқ нашрни амалга оширишдан кўра хилма-хил «иш варақалари» чиқаришни афзал билганлардан ана шу хилда куюниб ёзади. Эрта-индин «масъул от» ёки «масъул қашлағич»га ҳам «иш варақа-

си» чиқаришга оид кесатиши билан нашриёт ходимларининг нақадар масъулиятсизликларини, ҳатто ўз манфаатини жамият мафаатидан устун қўйишдан уялмаганликларини юзларига солади.

Чўлпоннинг «Тизгин талаш» мақоласи «Бухоро ахбори»нинг 1922 йил 15 февраль 72-сонида босилган. «Тизгин талаш» мақоласи Италиянинг Генуя шаҳрида Европа давлатлари ўтказган конференция (1922 йил) қарорлари таъсирида ёзилган. Мақола ҳажм жиҳатидан катта бўлиб, «Бухоро ахбори» газетасининг тўлиқ бир саҳифасини эгаллаган. Чўлпон Биринчи жаҳон урушини ривожланган мамлакатлар бутун дунё сиёсати жиловини ўз қўлларига олиш учун уюштирганлиги, ҳар иккала томон учун ҳам (Учлар иттифоқи ва Антанта) уруш адолатсиз, бойлик орттиришга қаратилганлиги ҳақида чуқур мулоҳаза юритади. «1914 йили қони қизигон бир серб йигитининг бир донагина «ўқи»ни баҳона қилиб катта ва жаҳонни қоплаган бир уруш ясадилар. Сиз ва бизнинг тилимизда «Герман уруши» деб айтилган маъракада 10 миллион одамни қириб, 40 миллион одамни чўлоқ, оёқсиз, қўлсиз, кўзсиз, қулоқсиз қилиб тўхтадилар».¹ Уруш тугаган бўлса-да, сиёсий жанжаллар давом этаётганлиги, инглиз-француз, француз-немис, италян-япон, япон-американ зиддиятлари кучлилиги мақола матнида атрофлича таҳлил қилинган. Версал-Вашингтон шартномаларидан кўнгиллари тўлмаган ғолиб мамлакатлар (Англия, АҚШ, Франция) дунё сиёсатида етакчилик сари «ҳийла ва найранглар билан», «кураш майдонига чиққан хўроз ва қўчқорлардек» (Чўлпон) йўл тутаётганлиги тўғрисидаги фикрлари ҳақиқат эканлигини икки жаҳон уруши оралиғидаги тарихий воқеалар тасдиқлади.

А.Сулаймон Чўлпон 1920 йилларда Европа ва Шарқ дунёсидаги ижтимоий муаммолар: оммавий ишсизлик, паст турмуш тарзи, зулм ва зўравонлик кабилар ҳақида афсус ва надомат билан ёзади. Мамлакатлар ўртасида тинч-товуликка асосланган дўстона муносабатлар ўрнатилиши, ўзаро иқтисодий ҳамкорлик жаҳон

¹ Қаландар. Тизгин талаш // Бухоро ахбори. 1922 й. 25 февраль. №72.

тараққиётининг энг муҳим кафолати эканлиги мақола охирида эслатиб ўтилади. Хуллас, Чўлпоннинг Бухородаги қисқа, лекин сермазмун фаолияти унинг таржимаи ҳолидаги энг муҳим давр бўлиб қолди.

Чўлпон муҳаррирликдан кетганидан кейин ҳам газета билан ҳамкорлигини давом эттирди. Ҳар гал Бухорога келганида янги шеър ва мақолаларини унда эълон қилиб турди. Чунончи, 1923 йилнинг баҳорида Бухорода бўлганида «Ўликларга қарши», «Уч-тўрт юлдуз» ва «Баландликда» каби учта шеърини ёзиб, шулардан «Ўликларга қарши» насрий шеърини «Бухоро ахбори» газетасининг 1923 йил 7 май сонидида эълон қилдирган.

Чўлпон ўзи муҳаррирлик қилган «Бухоро ахбори» газетасига айрича муҳаббат билан қаради, имкон қадар унинг ҳар бир сонини кузатиб борди, газетанинг полиграфияси, ундаги мақола ва шеърларнинг савияси билан муттасил қизиқиб турди. Шу муносабат билан «Тилимизнинг ишланиши» деган махсус мақола ёзиб, 1923 йилнинг 11 апрелида «Туркистон» газетасида эълон қилди.

Чўлпон мақолани сўнгги пайтларда газета эришаётган ютуқлар ҳақидаги мулоҳазалар билан бошлайди: «Бухоро ахбори» йўлдошимизнинг шакли, босилиши ҳозир хийла текислашди. Сўнгги вақтларда бу газетанинг ўз вақтида мунтазам чиқиб турғони кўруладир.

Қоғозларининг яхшилиғи, ҳарфларининг очиклиғи, расмлик чиқиб туриши жиҳатидан бу газеталаримиз орасида биринчи ўринни тутади. Халқимиз нодон, китоб мутолаага рағбатсиз. Уни шунга ўргатмак ва қизиқтирмак учун матбуотнинг очик, аниқ, чиройли босдирилиши катта аҳамиятликдир. Туркистон, Бухоро ва Хива газеталари бунга айрим диққат қилишлари керак.

«Бухоро ахбори» йўлдошимизнинг бу тўғридаги ғайратини олқишлаймиз» (Қаранг: Адабиёт надири. – Б.145).

Кўриниб турибдики, Чўлпон ўзига яқин тутиб газетани «Йўлдошимиз» деб айтаётир. Шундай яқинлик туйғуси газетадаги ҳар бир ўзгаришни, жумладан, газета шакли, мунтазам

босилиши, қоғози, ҳарфлари ва расмларининг сифат жиҳатдан яхшиланганини кўриб қалбан қаноат ҳосил қилишига, қолаверса, бу халқимизда матбуотга, китобга ҳавасни кучайтиришга олиб келишини эътироф этишига олиб келган. У ҳатто шу фазилатларига кўра «Бухоро ахбори»нинг бошқа шундай нашрлардан олдинда туришини таъкидлаб, Туркистон ва Хивадаги газеталарни ҳам шу даражада нашр этиш лозимлигини уқтиради.

Шу билан бирга, Чўлпон газета фаолиятини янада яхшилаш, ўқимишлилик даражасини кўтариш мақсадида унда йўл қўйилаётган айрим камчиликларни ҳам рўйи-рост мисоллар билан бирма-бир кўрсатиб ўтади.

«Бухоро ҳокимиятининг расмий тили ҳам ўзбекчадир. Бухородек форс-эрон таъсирига ортиқ ютулуб кетиб, ўз тилидан ажралиб қолгон бир ўлка учун, у ердаги кўпчилик авом учун тилининг аҳамияти жуда зўрдир. Ҳолбуки, «Ахбор» йўлдошимизда бу жиҳатга сира диққат этилмайди. Ёки этила олмайди» (Ўша манба. – Б.145). «Чиғатой гурунги»да қатнашиб, ўзбек тилининг софлиги учун кураш сабоғини олган Чўлпон учун «Бухоро ахбори» газетаси тилида «ярим татар ва ола-була ўзбек шеvasи»да, форс-тожикча сўзлар билан аралаш-қуралаш ҳолда битилган мақола ва шеърларнинг сероблиги ғайритабиий туюлиши табиий бир ҳол эди. Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, XX асрнинг 20-йилларида ўзбек адабий тилини яратиш учун кураш бошлашга асос бўлган ҳолат ҳам худди шу – ярим татар, ярим турк, ярим форс-тожик сўзларни билиб-билмай қўллашдан иборат иллат эди. Чўлпон бу жараённинг салбий оқибатларини чуқур англаб етгани учун биргина газета – «Бухоро ахбори» мисолида шу иллатни аниқ далиллар билан кўрсатиб, уни бартараф этиш чораларини ҳам таклиф қилди.

Чўлпоннинг барча орзу-истаклари беиз кетмади, албатта. Газета юз йилдан зиёдроқ фаолияти давомида – «Бухоро ахбори»дан «Озод Бухоро»га, «Озод Бухоро»дан «Бухоро пролетари»га, «Бухоро пролетари»дан «Бухоро ҳақиқати»га, «Бухоро ҳақиқати»дан «Бу-

хоронома»га ўта туриб унга дастлабки муҳаррирлардан иккинчиси бўлиб ишлаган, унинг фаолиятини жонкуярлик билан ташкил этган буюк шоир Абдулҳамид Сулаймон Чўлпоннинг шу ўғитларига амал қилиб келаётгани учун ҳам бухороликларнинг севиб ўқийдиган газетасига айланиб, уларга сидқидилдан хизмат қилиб келмоқда.

Чўлпон биринчи бор Бухорода 1921 йил 27 майдан 1922 йил 20 мартга қадар 10 ой давомида яшаган. У «Бухоро ахбори» газетасининг 1921 йил 30 июнда чоп этилган 41-сонидан 1922 йил 25 январигача чиққан 67-сонигача бош муҳаррирлик қилган. Унинг муҳаррирлигида газетанинг 24 та сони босмадан чиққан, уларда Чўлпоннинг 13 мақоласи, 15 шеъри эълон қилинган.

Чўлпон иккинчи марта Бухорода 1923 йилнинг 28 апрелидан 8 майигача бўлган. Шу даврда «Ўликларга қарши», «Уч-тўрт юлдуз» ва «Баландликда» каби учта шеърини ёзиб, шулардан «Ўликларга қарши» шеърини «Бухоро ахбори»

газетасининг 1923 йил 7 май сонида эълон қилдирган (Сафаров О. Кўрсатилган асар. – Б.80; Болтабоев Ҳ. Кўрсатилган асар. – Б.132).

Чўлпон учинчи марта 1928 йил 18 майда Бухорода бўлганлиги тўғрисида Наим Каримов «Чўлпон» маърифий романида қуйидаги эпизодни келтиради.

«1928 йилнинг 18 майи бутун ўзбек санъати учун, айниқса, Чўлпон учун мусибатли кун бўлди. Шу куни кечаси Турсуной ваҳшийларча ўлдирилди. Унинг етти жойига санчилган пичоқ ўзбек халқини эндигина 16 ёшга тўлган, ҳали ўн гулидан бир гули олчилмаган, келажаги буюк фарзандидан жудо этди... Бухоро Регистон майдонида буюк Турсуной билан видолашишди. Мотам митингида сўз айтган Чўлпон сўзламади – йиғлади, йиғламади – дод-фиғон қилди. Унинг фиғонидан бутун Бухоро юм-юм кўз ёш тўқди».

Демак, А.С.Чўлпон Бухорода уч марта бўлганлиги, турли сабабу баҳоналар билан Бухорои шарифга ташриф буюргани аниқ.